

УДК 159.922.1+159.964

М. С. Боровцова

аспірант кафедри глибинної психології та психотерапії
Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського

ГЕНДЕР ЯК НЕПОВТОРНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СТАТІ

Статтю присвячено теоретичному аналізу змістових характеристик гендеру особистості. Серед основних теоретико-методологічних підходів до розуміння гендеру автор виділяє чотири: де гендер постає як соціальний, як культурний, як когнітивний феномен і як особистісний дискурс. У статті запропоноване нове тлумачення гендеру як психічної репрезентації статі та обґрунтовано його умовну структуру, що поєднує гендерний образ, гендерний концепт та гендерні практики.

Ключові слова: гендер, стать, гендерний образ, гендерний концепт, гендерні практики.

Постановка проблеми. Гендерна проблематика з кожним роком охоплює все ширше коло досліджень у галузях світової філософії, психології, соціології та педагогіки. Предметом їх вивчення виступають різні феномени гендерного порядку: гендерні відмінності, відносини, норми; гендерні ролі, стереотипи, установки, експектації, цінності; гендерна культура і гендерний дискурс; гендерна ідентичність і гендерна суб'єктність; гендерна соціалізація та ідентифікація; гендерне виховання, гендерна освіта та гендерний розвиток в цілому. Завдяки високій інтенсивності згаданих досліджень нині суттєво доповнено теоретичний апарат гендерної психології, емпірично перевірено і почасти спростовано низку архаїчних, деструктивних гендерних міфів. Однак саме поняття гендеру з часів його введення до вжитку психології на сьогодні залишається дещо розмитим, має низку спірних, подекуди реїфікаційних, гіпостазійних тлумачень та потребує оновлення й уточнення змісту відповідно до актуального розвитку психологічного знання. Проблема неоднозначності у тлумаченні гендеру породжує численні непорозуміння також і у визначенні його похідних понять. З огляду на зазначене ми вважаємо доречним здійснити спробу теоретичного аналізу сутності гендеру як феномена психічного.

Мета статті — здійснити огляд основних теоретико-методологічних підходів до дослідження гендеру та уточнити зміст цього поняття у термінах психічної репрезентації статі.

Аналіз останніх публікацій з досліджуваної проблеми дозволив нам визначити 4 основні теоретико-методологічні підходи до тлумачення гендеру, що склалися на сьогодні:

– гендер як соціальний феномен, тобто як дійсність міжстатевих стосунків, виражена у міжособистісних, соціально-економічних, правових, політичних відносинах (Н. Абубікірова, Т. Бендас, Д. Воронцов, Н. Городнова, Н. Лавриненко, О. Лосєва, Т. Мельник, Р. Петрова, Р. Столер та ін.);

– гендер як культурний феномен, тобто як уявне, символічне, фантазматичне уявлення про дійсність міжстатевих стосунків, висловлене у дискурсах літературного, зображального, кінематографічного мистецтва, ЗМІ і реклами, імперативах гендерної ідеології (С. Бем, В. Брайсон, Б. Елліот, Д. Коновалов, В. Менжулін, К. Трофимова, Р. Хаббард, Ю. Шабаліна та ін.);

– гендер як когнітивний феномен, тобто як те, що мислиться про чоловіків та жінок, і те, відносно чого мислиться про себе як про чоловіка чи про жінку (В. Кириченко, Д. Майєрс, О. Містрюкова, Н. Приходькіна та ін.);

– гендер як особистісний дискурс, тобто як засіб означення статі, її висловлення, вираження, поведінкового здійснення (К. Вест, Д. Зіммерман, Ю. Маслова, Н. Чодороу та ін.).

Тлумачення гендеру як *соціального феномена* в узагальненому вигляді спирається на такі його ознаки:

1) об'єктивність — гендер виражає певний реальний суспільний порядок функціонування статі;

2) відносність — гендер є актуальним для конкретного суспільства у конкретну історичну добу;

3) інституціональність — гендер є створеним і підтримуваним основними інститутами суспільства;

4) нормативність — гендер підтримує бажану модель рольової взаємодії чоловіків і жінок.

Поза сумнівом, явище гендеру, як і будь-який інший психологічний феномен, немає сенсу поза конкретними соціальними відношеннями, в яких воно проявляється. Однак це, на наш погляд, не означає, що воно дорівнює цим відношенням. Як бачимо, поняття гендеру в такому разі фактично підміняється поняттями «гендерні відносини», «гендерна стратифікація суспільства», «гендерне право» тощо.

Як *культурний феномен* гендер тлумачать в термінах гендерної ідеології як системи конотацій статі, гендерного дискурсу, маскуліності і фемініності як міфічної чоловічності і міфічної жіночності, гендерних стереотипів, експектацій і приписів, гендерного виробництва [1; 2; 5; 9; 12; 14 та ін.]. В такому разі гендер служить метафорою статі, її ментальною репрезентацією. Яскравим прикладом такого підходу може стати оригінальне трактування гендеру, подане у філософському дослідженні Д. Коновалова, де він виступає «культурним механізмом, який виробляє та засновує біологічну стать як «додискурсивну», яка передує культурі і тому не викликає сумніву у своїй щирості» [5]. Автор переконаний, що гендер в такому разі є в першу чергу засобом маніпуляцій через приписування доречності певних соціальних привілеїв об'єктивному критерію диференціації — статі.

Розуміння гендеру як *когнітивного феномену* на противагу соціальному і культурному ґрунтується на уявленні про те, що гендер виражає не суспільний порядок чи його епос, а способи мислення про стать, концепти статі [10], гендерні цінності та уявлення, здобуті індивідом у ході набуття гендерного досвіду. Прихильники такого підходу надають великого зна-

чення усвідомленню особистістю чоловічого і жіночого, врешті — чоловічого і жіночого, а також прийняття їх як взірців для ґендерного самоздійснення. Проте такий підхід створює труднощі у розмежуванні понять «ґендер» і «ґендерна ідентифікація», «ґендерна ідентичність», «ґендерний концепт», «ґендерна самосвідомість» тощо.

Уявлення про ґендер як *особистісний дискурс* [8; 11; 13 та ін.] найяскравіше можна проілюструвати, звертаючись до досліджень К. Веста і Д. Зіммермана, яким належить визначення ґендеру як діяльності зі створення неприродних, небіологічних відмінностей між чоловіками і жінками, використовуваних задля підсилення «сутнісної» жіночності та чоловічності [11]. На думку зазначених авторів, ґендер створюється індивідом — представником певної статі — як модель соціально схваленої поведінки задля організації прояву своєї жіночої або чоловічої сутності. Ми вважаємо винятково слухним уявлення про сутнісну жіночність і чоловічність, глибинне досоціальне чуттєве осягнення себе як чоловіка або жінки, яке і спонукає індивіда (є нуждою, за С. Д. Максименком) до пошуку в репертуарі соціальної ін-групи адекватної форми вираження. Проте, аналізуючи мовну репрезентацію ґендеру у сучасній українській пресі, Ю. П. Маслова припускає, що до означення статі індивіда спонукають не самі лише внутрішні інтенції, а і навіюване уявлення про те, що «ґендер — це те, що індивід робить/представляє, а не те, що він/вона мають» [8, с. 227]. Критичний аналіз даного підходу до розуміння ґендеру схиляє нас до висновку про ймовірність підміни його смислу поняттями «ґендерного здійснення» як процесу і результату індивідуального творчого прояву себе як чоловіка чи жінки або ж — «ґендерних практик» [6] як конкретних проявів ґендеру у буденній буттєвості.

Поглиблений аналіз і зіставлення виділених теоретико-методологічних підходів до розуміння ґендеру дозволяє нам стверджувати, що жоден з них нині не задовольняє проблем, якими займається психологія статі і психологія особистості в цілому, оскільки тлумачення ґендеру визначає позицію дослідника і до розуміння його похідних, зокрема ґендерної ідентичності, ґендерної ролі, ґендерних відмінностей тощо. Неоднозначність, термінологічна «приблизність» поняття ґендеру, на наш погляд, потребує перегляду і переосмислення, а проблема пошуку його оптимального інтегрального визначення є ключовою для послідовного вивчення цього аспекту психічного.

Виклад основного змісту. Синтезуючи усі вищеподані коментарі до тлумачення ґендеру, спробуємо послідовно викласти нашу позицію у розумінні цього феномену. Перш за все ми вважаємо ґендер фактом індивідуального, а не суспільного, проявом суб'єктивного, а не об'єктивного буття, конструктом динамічним, а не статичним. Індивід пізнає та по-своєму переживає, інтерпретує усе те «чоловіче» та «жіноче», з яким він контактує в собі та в іншому. Незважаючи на відоме обмеження мовною картиною світу, культурою, тиском ґендерних стереотипів і ґендерних експектацій, які створюють умови для засвоєння певного типажу ґендеру, властивого конкретному суспільству, особистість здобуває неповторний, унікальний

досвід статі. Відповідно, як влучно зазначає В. Менжулін, у той час, коли існує лише дві статі, «гендерів стільки, скільки людей взагалі» [9, с. 68]. І, відповідно, оскільки «сенса гендеру кожної особистості є індивідуальним утворенням, тож існує багато маскулінностей і фемінінностей» [13, с. 70].

По-друге, гендер, на наш погляд, є утворенням цілісним: це багатоаспектне переживання статі, лише частково представлене у самосвідомості та виражене в усіх проявах поведінки індивіда. Можна стверджувати, що він є представленим через три взаємопов'язані виміри:

— глибинне: реальне, тілесне, несвідоме, чуттєве, статеве, сексуальне, хтивне;

— когнітивне: пізнавання, доступне свідомості, стереотипне, образне, уявлюване, уявне;

— поведінкове: активне, дійове, рольове, діяльнісне.

По-третє, гендер має прямий стосунок до біології статі. Коли йдеться про стать, визначену як чоловічу або жіночу, — йдеться про певну категорійну абстракцію, що апелює до генетико-анатомічних способів побудови організму відповідно до його місця у процесі відтворення, тобто яка пов'язана з внутрішньовидовою репродукцією. Проте поза цією абстракцією індивід не мислить стать саму по собі: він має справу із переживанням, перцепцією та інтерпретацією статі — гендером. За такої позиції можна стверджувати, що гендерний досвід індивід отримує ще перинатально — як деяке невпорядковане, реальне «занурення» у стать, обумовлене проявами біохімічного, генетичного, гонадного, церебрального, морфологічного та інших проявів статі, досуб'єктну тожсамість, структуровану несвідомим матері — її очікуваннями, побоюваннями, врешті — її власним гендерним досвідом.

По-четверте, гендер в якості репрезентанта є «двостатевим»: він містить багатоаспектні концепти і жіночого, і чоловічого, оскільки останні існують у психічній реальності лише завдяки взаємоозначенню. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі пишуть у «Анти-Едипі»: «у двох статей немає нічого спільного і в той же час вони безупинно поєднуються одна з одною в тому трансверсальному режимі, в якому кожен суб'єкт наділений двома статями, але відділеними одна від одної» [3, с. 98]. Хоча автори у своєму дослідженні не використовують поняття гендеру, проте найбільш точно ілюструють наш погляд на його подвійний зміст. Увесь індивідуальний досвід індивіда свідомо або несвідомо у тій чи іншій мірі розщеплюється ним на «жіноче» та «чоловіче», що дозволяє йому структурувати межі свого Я, заповнюючи змістом простір того, «чим Я не є», та встановлює внутрішні гендерні межі, які дозволяють йому сприймати дійсність огендереною шляхом проєкції.

По-п'яте, гендер виконує індивідуально-нормативну функцію у генезі здійснення особистості, однак гендер — не ідеал. Як показує психотерапевтична практика, несвідоме, скрите у гендері, що має, як відомо, найпотужнішу детермінаційну силу на особистість, може не тільки не співпадати, але і перечити ідеалам особи (принаймні тим, що доступні її свідомості). Так, гендер, що склався у ході набуття гендерного досвіду клієнткою О.,

віктимізує її, «змушує» бути жертвою, оскільки тільки така позиція дає їй змогу почуватись повноцінною. Годі їй казати, що ґендерні ідеали клієнтки О. були далекими від образу жінки-жертви, а прихована насолода від власної віктимності була предметом витіснення.

Підсумовуючи зазначене, спробуємо об'єднати подані тези у єдине визначення: **ґендер** — це цілісна психічна репрезентація статі, сповнена неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим смислом жіночого та чоловічого, здобута індивідом у результаті набуття індивідуального ґендерного досвіду. Звертаючись до виділених рівнів функціонування ґендеру (глибинного, когнітивного, поведінкового), вважаємо за потрібне означити відповідні умовні компоненти, які, на наш погляд, його складають:

- ґендерний образ;
- ґендерний концепт;
- ґендерні практики.

ґендерний образ виражає чуттєве (в тому числі — допорогове), дознакове, реальне сприймання своєї та іншої статі, напрочуд тілесне, пов'язане перед усім із потягом-відразою, і тільки потім — із більш складними емоціями, значною мірою стосується попереднього (в тому числі — перинатального, раннього) досвіду статі, є динамічним та вимагає означення особистістю: у поведінці, в нарації або ж — у вигляді симптому.

Під ґендерним концептом ми розуміємо ті аспекти ґендеру, що є доступними свідомості та виражають індивідуальну семіотичну структуру статево-маркованих якостей, властивостей і подій реальності, яка дозволяє особистості мислити стать і породжуватись як текст певної статі. У психічній реальності особистості ґендерний концепт функціонує за правилами «мовного каркаса» (у розумінні Р. Карнапа), властивого певній культурі, який задає простори можливого мовлення [4] та надає ресурси ґендерної семантики [7]. ґендерний концепт є продуктом ґендерної ідентифікації як процесу розпізнавання і інтерпретації безстатевих подій і об'єктів у термінах статі, тож може бути розглянутим у найзагальнішому вигляді як система уявлень про «чоловіче» і «жіноче» та способи їх здійснення.

ґендерні практики у такому разі є способами конкретного поведінкового здійснення, що мають потенціал реалізації особистістю себе як чоловіка або жінки завдяки своєму статево-маркованому смислому навантаженню. ґендерні практики як окремі випадки поведінкового означення (від мікропрактик: міміки, інтонацій — до макропрактик: вчинків, діяльності) обслуговують ґендерне здійснення особистості — процес самозасвідчення власної чоловічності чи жіночності, який підтримує переживання відповідності свого Я власному ґендеру — ґендерну ідентичність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснений нами теоретичний аналіз змістових характеристик ґендеру особистості дозволяє нам сформулювати такі висновки:

1. У сучасних соціогуманітарних дискурсах окреслені 4 основні підходи до тлумачення ґендеру особистості, де він постає як соціальний, культурний, когнітивний феномен або ж як особистісний дискурс.

2. Інтеграція змістових характеристик ґендеру, виділених прихильниками зазначених підходів, схиляє нас тлумачити ґендер як цілісну психічну репрезентацію статі, сповнену неповторним динамічним глибинним, когнітивним та поведінковим смыслом жіночого та чоловічого, здобуту особою в результаті набуття індивідуального ґендерного досвіду.

3. Як репрезентація статі на глибинному рівні психіки ґендер функціонує як ґендерний образ, на когнітивному — як ґендерний концепт. Поведінково ґендер здійснюється особистістю через відповідні ґендерні практики.

В аспекті порушеної проблеми вважаємо доречним окреслити перспективні напрямки подальших досліджень:

1. Розробка адекватного методичного забезпечення для діагностування тривірневого функціонування ґендеру особистості.

2. Дослідження вікових особливостей ґендерного образу, ґендерного концепту та ґендерних практик чоловіків і жінок, що представляють різні соціально-економічні, конфесійні, професійні, етнічні групи.

3. Дослідження взаємозв'язку і взаємообумовленості між рівнями функціонування ґендеру, в тому числі — вікової динаміки такого взаємозв'язку і взаємообумовленості.

4. Дослідження впливу виділених репрезентацій статі на репрезентації Самості індивіда: ґендерного образу — на образ Я, ґендерного концепту — на Я-концепт, ґендерних практик — на цілісне особистісне здійснення та його самооцінку.

Список літератури

1. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Л. Бем. — М. : РОССПЭН, 2004. — 336 с.
2. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии [пер. с англ.] / В. Брайсон. — К.: Центр учебной литературы, 2011. — 248 с.
3. Делёз Ж. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. — М. : АСТ: Астрель, 2007. — 672 с.
4. Калина Н. Лингвистическая психотерапия : монография / Н. Ф. Калина. — К. : Ваклер, 1999. — 282 с.
5. Коновалов Д. О. Гендер і національний суб'єкт: конструювання маскуліності в контексті пострадянської України : автореф. дис. ... канд. філос. наук. / Д. О. Коновалов. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2005. — 24 с.
6. Леухина Л. Е. Гендерный аспект бытовых реалий современного бытия / Л. Е. Леухина // Гендер, права человека, историческое знание: актуальные проблемы и перспективы исследований : материалы I Всероссийской конференции с международным участием. Май 2012. — Липецк : Гравис, 2012. — С. 25–28.
7. Лопухова О. Г. Исследование особенностей трансформации гендерных представлений в современном сознании / О. Г. Лопухова // Педагогика и психология [эл. издание]. — 2010. — Режим доступа: <http://nkras.ru/nt/2010/Lopukova.pdf>
8. Маслова Ю. П. Мовна репрезентація ґендеру / Ю. П. Маслова // Наукові записки. — Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. — Вип.12. — С. 224–232.
9. Менжулін В. Гендер з плюралістичної точки зору / В. Менжулін // Філософсько-антропологічні студії. — Спецвипуск. — К. : Стилюс, 2001. — С. 59–68.
10. Мистрюкова Е. В. Средства репрезентации концептов «мужественность» и «женственность» в современном английском языке : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ Е. В. Мистрюкова. — Самара, 2005. — 229 с.

11. Уэст К. Создание гендера / К. Уэст, Д. Зиммерман // Хрестоматия феминистских текстов : переводы / под ред. А. Темкиной и Е. Здравомысловой. — СПб., 2000. — С. 193–219.
12. Хаббард Р. Гендер і геніталії: поняття статі та гендеру / Р. Хаббард // Гендер і сексуальність : хрестоматія. — Суми : Університетська книга, 2009. — С. 29–36.
13. Chodorow N. The power of feelings: personal meaning in psychoanalysis, gender and culture / N. J. Chodorow. — London : Yale University Press, 1999. — 328 p.
14. Elliot B. Gender Identity in Group-Analytic Psychotherapy / B. Elliot // Group-Analysis. — London : Sage, 1986. — Vol. 19.

М. С. Боровцова

аспирант кафедры глубинной психологии и психотерапии
Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

ГЕНДЕР КАК НЕПОВТОРИМАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПОЛА

Резюме

Статья посвящена теоретическому анализу содержательных характеристик гендера личности. Среди основных теоретико-методологических подходов к пониманию гендера автор выделяет четыре: где гендер рассматривается как социальный, как культурный, как когнитивный феномен и как личностный дискурс. В статье предложено новое толкование гендера как психической репрезентации пола и обоснована его условная структура, объединяющая гендерный образ, гендерный концепт и гендерные практики.

Ключевые слова: гендер, пол, гендерный образ, гендерный концепт, гендерные практики.

M. S. Borovtsova

graduate student at the Unconscious psychology and psychotherapy department
Taurida national V. I. Vernadsky university

GENDER AS THE UNIQUE REPRESENTATION OF SEX

Summary

The article is devoted to the theoretical analysis of content characteristics of gender. Author emphasizes on four main theoretical methodological approaches to the problem of gender: gender as a social, cultural, cognitive phenomenon or a personal discourse. Author proposes a new meaning of gender as a psychical representation of sex that unites gender imago, gender concept and gender practices.

Key words: gender, sex, gender imago, gender concept, gender practices.